

Найактуальніше

УДК 332.1:338.43
© 2010

О.І. Фурдичко,
академік УААН
Інститут агроекології
УААН

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ НА ЗАСАДАХ ЕКОЛОГОБЕЗПЕЧНОГО АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

Викладено теоретичні підходи та практичні аспекти основних положень Концепції сталого розвитку сільських територій. Розглянуто шляхи оптимізації раціонального природокористування на основі екологічно безпечного агропромислового виробництва.

Світовою спільнотою на Конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) уперше було визначено пріоритетність духовних та природоохоронних імперативів над економічними інтересами. З метою зниження загрози численних протиріч у системі «суспільство — природа» та забезпечення сприятливих умов на майбутнє країнами світу було прийнято Концепцію сталого розвитку. Сталий (збалансований) розвиток — це соціально-економічно-екологічно збалансований розвиток життєздатного простору з урахуванням цінностей і особливостей територій, сучасних і майбутніх інтересів, налагодження горизонтальної та вертикальної співпраці суб'єктів діяльності на узгоджених засадах (Потсдам, 1999; Ганновер, 2000) (рис. 1).

Європейська стратегія сталого розвитку полягає у збалансованості інтересів щодо ресурсів (рис. 2). Збалансованість — це економічна ефективність, екологічна прийнятність навколишнього природного середовища (НПС) та соціальна орієнтованість на використання природних ресурсів.

Головне завдання нової екологічної політики Європи — створення механізмів інтегрованого управління природними ресурсами на екосистемній основі за участі всіх зацікавлених сторін. Основними принципами сталого розвитку країн-членів Європейського союзу є: запровадження екологічних стандартів у всі сфери діяльності суспільства; системний підхід до паритетного балансу соціальних, економічних та екологічних цінностей; узгоджена співпраця зацікавлених суб'єктів суспільних відносин; ринкові механізми стимулювання дій; належне ре-

сурсне та інституційне забезпечення; принцип пріоритетності міжнародних правил у національному законодавстві.

Домінуючою серед міжнародних вимог до реформування економіки є екологічність діяльності. Україна узгоджує законодавство щодо впровадження в життя принципів сталого розвитку в контексті міжнародної співпраці.

Україною ратифіковано низку міжнародних правових документів щодо збереження біорізноманіття. Сталий (збалансований) розвиток, за визначенням Інституту сталого розвитку в Україні, це суспільно-економічна модель поступального технологічного і соціального розвитку українського суспільства для задоволення життєвих потреб нинішнього та майбутніх поколінь, за якою виробнича і соціальна сфери розвиваються збалансовано, не завдаючи довкіллю непоправної шкоди. Сталий розвиток базується на засадах соціоприродної коеволюції.

Затримують впровадження в практику принципів сталого розвитку наявні в Україні ціннісний, нормативно-правовий, ресурсний та управлінський дисбаланси перехідного періоду у суспільстві та на виробництві.

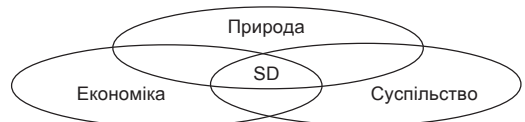


Рис. 1. Модель гармонізації суспільних інтересів, законодавства та ресурсів управління у контексті сталого розвитку (SD)

$$\text{Збалансованість} = \left\{ \begin{array}{l} \text{економічна ефективність} \\ + \\ \text{екологічна прийнятність} \\ \text{щодо НПС} \\ + \\ \text{соціальна орієнтованість} \end{array} \right.$$

Рис. 2. Європейська стратегія сталого розвитку

Наслідками системної кризи у державі є зuboжіння населення, девальвація духовних цінностей тощо. Це зумовлює домінування матеріальних цінностей над духовними та впливає на ситуацію у виробництві: невідповідність сучасним вимогам нормативно-правової бази, управління, дефіцит бюджету тощо.

Ціннісний, нормативно-правовий, ресурсний та управлінський дисбаланс в екологічній політиці полягають у тому, що екологічна політика поєднує два субінститути права — екобезпеку суспільства та охорону навколишнього природного середовища. Проте в умовах антропоцентризму парадигми раціонального природокористування інтересам людини приділяють більше уваги (щодо правового і ресурсного забезпечення), ніж охороні природи. В Україні частка природного капіталу у національному багатстві становить 54%, частка природоохоронних витрат — близько 0,5% ВВП (у Східній Європі — 1,5—4% ВВП). Тому необхідно перейти від раціонального до збалансованого природокористування, від конфлікту до балансу інтересів.

Особливостями Національної стратегії сталого розвитку України є те, що:

- уперше шлях України до сталого розвитку було окреслено Президентом України у національній доповіді (1992 р.) про стан виконання положень «Порядку денного на XXI століття» за десятирічний період (1992—2001 рр.), в якій визначено головні рушійні сили, проблеми та програму дій;

- Національну стратегію сталого розвитку викладено у проекті Закону України «Основні напрями економічного, соціального та природоохоронного розвитку України до 2020 року» (реєстр ВР України у 2006 р. № 1112);

- в основу стратегії покладено цілісну систему взаємозалежних і рівноцінних стратегічних цілей щодо забезпечення гармонійного розвитку людини, суспільства, економіки та навколишнього середовища, досягнення яких потребує дотримання паритетної взаємозалежності дій;

- опрацьовується проект Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р., розроблений Міністерством аграрної політики та ННЦ «Інститут аграрної економіки» УААН.

У спрямуванні нашої держави на досягнення громадянського суспільства важливо на сучасному етапі сконцентрувати увагу на забез-

печенні її соціально-орієнтованого сталого розвитку. При цьому соціальний фактор має визначитися як домінуючий у формуванні оновленого сільського середовища. За таких умов економічна та екологічна складові повинні розглядатися як інструмент досягнення визначених цільових орієнтирів.

Важливою складовою сталого розвитку сільських територій є екологічний блок, який передбачає забезпечення екологічності сільськогосподарського виробництва і екологічну проблему розвитку сільських територій щодо їхнього фізичного, хімічного та біологічного забруднення. Необхідно відмітити, що розв'язання цих проблем ще перебуває на початковій стадії і потребує наукового супроводження та організаційного забезпечення.

Вченими Інституту агроєкології УААН визначено основні об'єкти досліджень екологічної оцінки стану сільських територій: ґрунти; водні об'єкти; природні угіддя; господарські забудови (відповідність санітарним нормам); технології утримання свійських тварин і птиці; технології застосування пестицидів, органічних та мінеральних добрив у присадибних господарствах; сільськогосподарська продукція та питна вода; комунальні відходи та їх утилізація; об'єкти промисловості, що можуть погіршувати стан навколишнього природного середовища села.

Основним чинником занепаду українського села є економічна розбалансованість, яка виникла в усіх галузях економіки держави внаслідок реформ, проведених у 90-х рр. минулого століття. Особливо це позначилося на аграрному секторі економіки, коли великотоварні сільськогосподарські підприємства (колгоспи і радгоспи) розпалися і було створено нові — дрібні агроформування. Проте вони виявились неспроможними створити достатню кількість робочих місць, забезпечити належну зайнятість, гідну заробітну плату селянам, розвивати соціальну інфраструктуру на селі. Все це спричинило високу міграцію сільського населення у міста, а виробництво сільськогосподарської продукції як рослинного, так і тваринного походження перемістилося на присадибні земельні ділянки селян, які нині виробляють 85—98% плодовоовочевої продукції та картоплі (рис. 3).

Поголів'я худоби та птиці переважно зосереджено в особистих селянських господарствах: велика рогата худоба становить 66% (у т. ч. корови — 78%), свині — 58, вівці та кози — майже 83, птиця — 50,5%. Особисті селянські господарства виробляють м'яса і яєць стільки ж, як і сільськогосподарські підприємства, а молока — майже в 5 разів більше.

Ґрунти присадибних земельних ділянок селян характеризуються надто високим умістом рухомого фосфору і обмінного калію (перевищення нормативних показників сягає десятків разів), і одночасно вони мало забезпечені азотом.

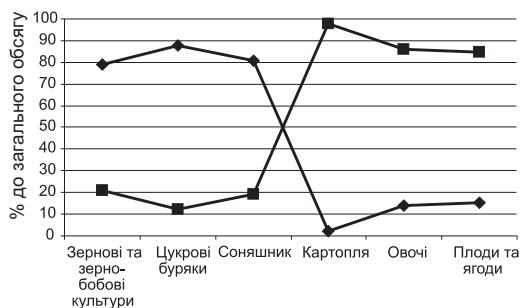


Рис. 3. Виробництво сільськогосподарської продукції за категоріями господарств (станом на 01.01.2009 р.): —◆— сільгосппідприємства; —■— господарства населення

Викликає занепокоєння якість питної води сільських територій. Уміст нітратів у колодязній воді в десятки разів перевищує гранично допустимі концентрації, а відсоток проб з перевищенням допустимих концентрацій варіює в межах 30—60% від загальної кількості проведених досліджень. Поряд з нітратним забрудненням питної води в сільській місцевості зафіксовано забруднення води хлоридами. В окремих зразках води вміст хлоридів перевищує норматив у 5 разів. За показником загальної твердості майже всі проаналізовані зразки води належать до твердої й дуже твердої. У зразках води, відібраних зі свердловин, відмічено перевищення допустимих рівнів важких металів та мікробіологічного забруднення.

Довготривалими дослідженнями встановлено, що якість сільськогосподарської продукції, вирощеної в особистих селянських господарствах, не відповідає санітарно-гігієнічним вимогам щодо допустимого вмісту нітратів і важких металів. Це, передусім, стосується овочів, які в раціоні харчування сільського населення становлять близько 30%. Найбільш забрудненою є овочева продукція у Миколаївській області (78%), дещо менший відсоток забруднених зразків у Київській і Одеській (по 61%) та Чернігівській (50%) областях. Менш забруднені нітратами зразки сільськогосподарської продукції у Житомирській (35%), Вінницькій (33), Полтавській (31) та Сумській (26%) областях.

Комплексні дослідження 2007—2009 рр. показали, що у вирощеній у приватних господарствах продукції найбільшу кількість нітратів виявлено у моркві, буряках столових і картоплі, а забруднення важкими металами рослинної продукції було вище майже в 9 разів. Особливо це стосується цинку. Найбільші перевищення допустимих рівнів цього елемента виявлено у зразках буряків столового і кормового та моркви (38–80 мг/кг). Нашими дослідженнями зафіксовано також максимальне перевищення вмісту свинцю і кадмію — у 3–4 рази.

Наведені дані свідчать, що в Україні спосте-

рігається стійка негативна тенденція до споживання забруднених продуктів. Це веде до скорочення частки умовно здорових людей у загальній кількості населення. За індексом людського розвитку ООН однією із його найважливіших складових є Індекс стану здоров'я, який визначається як очікувана середня тривалість життя при народженні. Як показано на рис. 4, у 1990 р. умовно здорових людей в Україні було 62,6% загальної кількості населення, у 2007 р. їхня кількість зменшилась майже втричі і становить лише 24,3%.

Для забезпечення сталого розвитку сільських територій демографічна політика держави має забезпечувати соціально-економічну і екологічну стабільність на селі в межах стійких екологічних параметрів: належний стан здоров'я населення, його високий матеріально-життєвий рівень, необхідна якість трудового потенціалу, збереження нації з її історичними, етнічними та культурними надбаннями.

У минулому інтенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва в Україні відбувався з використанням великої кількості засобів захисту рослин, а на околицях українських сіл накопичувались склади мінеральних добрив та пестицидів. Довготривала, безконтрольна експлуатація таких складів спричинила забруднення ґрунтів і довкілля пестицидами. Особливо небезпечними для живих організмів є пестициди другого покоління, що здатні з нагромадженням передаватись трофічними ланцюгами і викликати низку небезпечних захворювань у тварин і людей.

За офіційними даними, в сільській місцевості України налічується близько 5 тис. старих складів отрутохімікатів, із них 147 — централізовані. Сумарна кількість стійких органічних забруднювачів становить 29,3 тис. т; непридатних пестицидів — близько 21 тис. т (ДДТ — 1,8, не ідентифікованих — 16,2 тис. т).

Нині для знешкодження непридатних пестицидів у ґрунті успішно використовують різні фізичні, хімічні та біотехнологічні методи. Найперспективнішим є фіторемедіація — віднов-

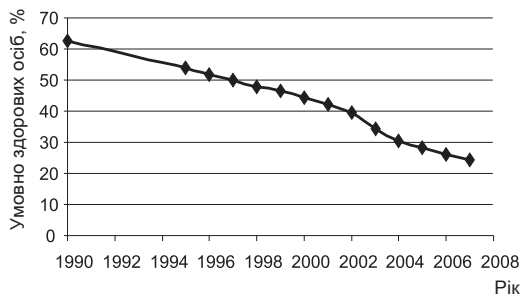


Рис. 4. Динаміка показника стану здоров'я населення України

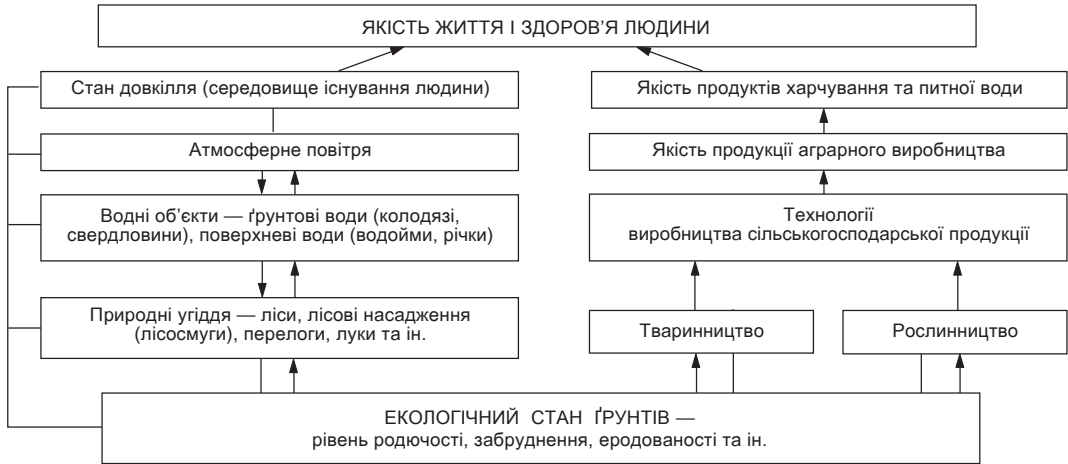


Рис. 5. Концептуальна модель екологічного ланцюга якості життя і здоров'я людини

лення забруднених ґрунтів за допомогою рослин.

Під егідою Міжурядової європейської організації COST (Співробітництво у сфері науки і техніки) вчені Інституту агроекології УААН розробили метод фітореMediaції, виявили стійкі до пестицидів види рослин та створили генофонд рослин, які можуть використовуватися для фітореMediaції (родини гарбузових, айстрових, злакових).

Багаторічні комплексні дослідження Інституту агроекології УААН дали змогу розробити концептуальну модель екологічного ланцюга якості життя і здоров'я людини (рис. 5), що характеризується двома складовими. Перша — екологічна вертикаль сільськогосподарського виробництва, тобто екологічний ланцюг — від «ґрунту до столу», що складається із компонентів екологічної оцінки ґрунту, продукції рослинництва і тваринництва, технологій їх отримання і переробки, якості продуктів харчування та питної води — до рівня якості життя і здоров'я сільського населення. Друга складова — аналіз екологічного стану довкілля — від якості ґрунту, стану природних ресурсів, водних об'єктів, атмосферного повітря, що зумовлюють безпечне середовище існування людини. Ці дві складові й визначають рівень якості життя і здоров'я людини, покращення їхніх стандартів. На цих напрямках повинна спрямовуватися вся наша діяльність.

Для забезпечення сталого розвитку сільських територій необхідно:

- науково обґрунтувати і розробити систему моніторингу стану сільських територій на державному, регіональному та місцевому рівнях за екологічними, економічними та соціальними показниками їх розвитку;
- розробити структуру індикаторних показ-

ників для здійснення контролю за станом сільських територій у розрізі сільських селищних рад, населених пунктів, особистих господарств;

- створити мережу репрезентативних об'єктів у різних регіонах України з урахуванням конкретної екологічної ситуації, рівня економічного і соціального розвитку. Провести ретроспективний аналіз та перспективний прогноз їх зростання;

- на базі репрезентативних об'єктів розробити моделі сталого розвитку сільських територій з урахуванням екологічних, економічних і соціальних показників зростання;

- для покращення екологічної стабільності розвитку сільських територій розробити і затвердити «Державну програму управління агроландшафтами до 2025 р.» на основі прийнятої в Національній академії аграрних наук України «Концепції управління агроландшафтами»;

- для забезпечення комплексного проведення наукових досліджень з проблем сталого розвитку сільських територій доцільно об'єднати роботу всіх наукових установ УААН за координації ННЦ «Інститут аграрної економіки» та Інституту агроекології і економіки природокористування УААН відповідно до комплексної науково-технічної програми;

- обґрунтувати і здійснювати науковий супровід інноваційних проектів розвитку сільських територій;

- наукові дослідження зі сталого розвитку сільських територій України на засадах раціонального природокористування та екологічно безпечного агропромислового виробництва мають стати визначальними для Національної академії аграрних наук України і одним із пріоритетних напрямів аграрної науки, а їх реалізація забезпечить високу якість життя і здоров'я мешканців села і всього українського народу.